

Հուան թուականներովը։ Եւ իրօք անկուռ ժայռ էր հանգուցեալն երբ հարկաւոր էր պաշտպանել իր դաւանած սկզբունքներն եւ պաշտպանուիլ բազմաթիւ հակառակորդներու դէմ։ Ժայռի նման ալ կանգուն է եւ պիտի մնայ միշտ Արծրունչ զաւղափարը՝ մեր հասարակութեան յառաջդէմ մասին մէջ...

Վ. ՏՐԻԲՈՒՆՆ

ՍԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ՍԻՆՆԱԿԱՆ

Հայ մատենագրութեան սակաւածամանական նորափոփոխ ոսկեգարուն յաջորդող դարն է հոս մեր ուսումնասիրութեան ասպարէզը։ Դար մը, զոր շատ իրաւամբ կոչած է Մեծն Ալտեանը, զայն մատենագրութեան «ամուլ դարերու» շարքին մէջ դասել, եւ Հ. Գեղեցի աւելանել «միջին ու անծանօթ»։ Ինչ որչափ իրաւացի է այս՝ պարզ հարեւանցի ակնարկ մ'իսկ բաւական է յայտ յանդիման մեր առջեւ դնելու։

Հինգերորդ դարուն երկրորդ կիսուն աղիւտայի դէպքերն վերջ տուին Հայ մատենագրութեան ոսկեգարուն, փոխանակելով հազիւ խառնողացած Հայաստանը մոգական պատերազմի ահեղ դաշտերու եւ կրօնական վիճմանց աւտաններու։ Ասորք անուրանալի եւ ակներեւ պատճառներն եղան Հայ դպրութեան արագ անկման, ինչպէս նման դէպքեր՝ երբեմն յոյն եւ լատին մատենագրութեան անկածութեան։ Թէպէտ ունեցաւ Հայաստանն յայտնաբերելու եղիշէներ, փարպեցիներ ու Սանգակունիներ, սակայն անոնք ալ վերջին բեկորը կը նկատուին այն պիւրճ դարուն եւ՝ ոսկեգարեան՝ յորժորմանէ մերկ կողպուտ։

Ձ դարին կը քայտուի այժմ մեր առջեւ։ Ո՛չ միայն չունինք այս դարէն ճոխ մատենագրութիւններ ու պատմագրութիւններ, — ի բաց առեալ քանի մը ձուռեր եւ թարգմանութիւններ — այլ եւ ոչ իսկ ծանօթ է փոքր ի շատէ անոր անցեալն։ Յետին դարու պատմագիրք — չհաշուելով Սեբեոսն, Նշանակութիւն չեն կրնար ունենալ Ձ դարու նկատմամբ, վասն զի անոնք ոչ միայն չունին հնագոյն եւ լատագոյն աղբիւրներ, այլ եւ քանի մը ծանօթներ եւս այլակերպեալ կը հանդիսանան ասոնց քով, որոնց հե-

տեւութեանց համատեքիլ պատկերն ակնյանդիման պատկերացուցած է Հ. Չամբեան իւր եռահատոր պատմութեան բովանդակ ընթերցելն մէջ, որ դժբախտաբար հետեւողներ եւս գտած է իւր յաջորդներէն։ Այսօր Հ. Չամբեանի պատմութիւնն բոլորովին անբաւական է այս դարու վրայ ճիշդ գաղափար կազմելու համար։ Հեղինակն ոչ միայն ժամանակակից պատմագիրներ չէ ունեցած, այլ եւ ունեցած յետնադարեաններն եւս ըստ կամի գործածելով խնդիրն հարթելու տեղ աւելի անբանելի բաւիղ մը դարձուցած է։ Որոնք եղած են իւր յետնադարեան աղբիւրներն — Յովհ. Պատմաբան, Սամ. Անեցի, Ստեփ. Ասողիկ, Վարդան, Կիրակոս եւն. որոնք իրարմ բանաբաղած են զիսկներով ու ընդմիջարկութիւններով հանգերձ։

Արդի բանասիրութիւնն խարխիւ ձգած է եւ դարուն երկրորդ կիսուն քով, եւ չէ դարձուցած ցայժմ ուշագրութիւնն Ձ դարուն, անշուշտ առ ի չգոյն ուսմիկայ Հ. Գաթիքճեաններու։ Սակայն թէ որչափ հարկաւոր է եւ անհրաժեշտ քննութիւնն՝ նոյն իսկ եւ դարու ուսումնասիրութեան համար, այն ակներեւ է եւ պէտքն կը զգացուի։ Յաջորդ փոքր ուսումնասիրութեամբս, որ պիտի ամփոփուի յատկապէս այն դարուն հոյակապ անձնաւորութիւններու միոյն՝ Պետրոս Սինեզյոյն վրայ, առաջին քայլն կ'առնուր այս միջին եւ անծանօթ դարուն սեամբէն ներս. ունենալով ի ձեռին իւր լաւատեր անկողնակալ քննադատութիւնն եւ արգի բանասիրաց թեր ու դէմ՝ եղբակացութիւնքն. աւելի ընդարձակ շրջան մը այժմ մեր ծրագրէն դուրս կը մնայ, որուն դառնալով կը յուսանք թէ ապագային ատիժ կ'ունենանք։

Պետրոսի ընդարձակ կենսագրութիւնը կը պակսի մեզի։ Տին մատենագրաց աստ անդ ցիր ու ցան աւանդանքն եւս միջին են եւ ի մեծամեծ անձնութիւններով. չունինք անոր երբ կամ ո՛ր ծնած ըլլալուն, ժամանակին, գործունէութեան շրջանին եւս վրայ տեղեկութիւններ։ Օրպէյեան թէ եւ մի միակն է որ այս մասին մեզի ամփոփ մանրամասնութիւններ կը հաջորդէ, սակայն եւ այն լի է երկգիծութեամբք։ Արդի բանասէրք ցայժմ շատ նուազ, մանաւանդ թէ ոչ ինչ կերպով նկատած են զՊետրոս, որուն աւելին սակայն իրեւ Ձ դարու նշանաւորագոյն անձնաւորութիւններէն միոյն, հարկ էր ամենէն աւելի քննութեան նիւթ ըլլալ։ Առաջին անգամ 1864ին քննական համառօտ ակնարկ մը

ձգեց Պետրոսի ժամանակին վրայ M. Brosset իւր Ստեփ. Օրպէլեանի գաղղիբէն թարգմանութեան մէջ¹, սակայն գաղղիացի թարգմանիչն է. Չամբանի հնարած մասցածին ժամանակագրութեան հետեւելով՝ չէ յարողած ուղիղ եզրակացութեան մը յանգելու: 1886ին, որչափ կ'երեւայ, առանց ծանօթութեան Brossetի քննութեան, երկար հասուած մը նուիրած է նմանական Հ. Գ. Զարբհանէլեան իւր «Հայկակ». հին Գաղղիութեան պատմութեան» մէջ². Մեծ. Հայրը հոս եւս իւր սովորական ոճին հետեւելով՝ պարզապէս աւանդութիւնն յառաջ կը բերէ, առանց անոր քննութեան ինչալու: Ասոնցմէ զատ տեղիս տեղիս եղած են քանի մ'աւանդութիւններ բերմամբ նիւթոյն, զորոնք հետզհետեւ առիժ կ'ունենանք յիշատակելու:

Պետրոսի մատուցած արեւելեանց նկատմամբ մեծ ծառայութիւն մատուց գիտնական աշխարհին Թարգ. Գալուստ Տեր Մկրտչեան, որ Գաւիթ Հաբըացոյ ննջելով պատաղած ըլլալով, լոյս հանեց նաեւ Էլմիածնի Մատենադարանի գրչագրիչներէն Պետրոսի անուամբ ծանօթ գրութիւնքն ԱՐՏ 1902 թ. 1—2. որոնք վերջէն առանձին ալ հրատարակեցան³: Հրատարակութիւնն կատարուած է մեծագիր ութնաւ 42 էջերու վրայ. էջ 3—10 գրուած է Թաւադաքան մը. ուր Հրատարակիչն համառօտիւ պէ կը խօսի Պետրոսի ժամանակին եւ յատկապէս գրութեանց վրայ: Իսկ 11—42 էջերու մէջ զետեղուած են բնագիրները:

Ա.

Պետրոսի ընդարձակ կենսագրութիւնն, ինչպէս ըսինք, ունինք մի միայն Ստեփանոս Օրպէլեանէն, որ ԺԴ դարուն իւր «Գաւառութիւն տանն Սիսական»⁴ երկին մէջ՝ որչափ ձեռքն գտնուող աղբիւրները⁵ ներած են, ի մի անգի-

փած առած է անոր վարուց մասին պատմութեաներն: Թաւադ բերնը նախ Սիւնեաց Պատմագրին աւանդածներն եւ ապա անցնիլը անոնց քննութեանը:

Ըստ Ստեփ. Օրպէլեանի՝ մանկութեան ուսուցիչ առած է Պետրոս Մ. Խորենացոյ ձեռքէն, եւ այս պատճառաւ ալ կը կոչուի յաճախ «Աշակերտ Բերթողաճօրն»⁶, Բերթողաճօրն Մովսիս աշակերտ»⁷, «Զայս ուսուցանէ մզ սուղ ինչ Մովսէս Բերթողաճօրն եւ աշակերտ նուրին» Պետրոս եպ. Սիւնեաց»⁸: Թարգմանեաց հետ ուղեւորուած է ի Վ. Պ. «Սա գնաց ընդ այլոց Վարդապետաց Հայոց» Մամբրէի, Եզնկայ, Կորեան, Գաւթի ի թագաւորական քաղաքն Կոստանի դուռնապոլս», ուր կը պատահի Բարդուղիմէ Ս. Ժողովոյն⁹, «Եւ հանդիպեալ ի ժողովն Բարդուղիմէի՝ յոյժ մարտուցեալ ընդ չարափառացն, պարտեալ ըմբերանցին եւ յամօթ աւարեալ զամենեան», ուսկից կը դառնան վերստին Հայրենիքն, «եկին մեծաւ ճոխութեամբ, ողջամիտ վարդապետութեամբ յաշխարհս Հայոց եւ հաստատեցին զամենեանս յողջափառ հաւատս երից Ս. Ժողովոյն՝ յաւանդեալն ի Ս. Գրիգորէ»¹⁰: Սիւնեաց պատմութեան ուրիշ օրինակ մը հետեւեալ գոյնբով կը ներկայացնէ զՊետրոս. «Ապա (յետ Մակարայ) բազմերանիկն Պետրոս, աշակերտ Բերթողաճօրն, քաջ հոգևորն եւ անյաղժ փիլիսոփայն, լի իմաստութեամբ եւ կատարեալ առաքինութեամբ, նախաթոռ վարդապետաց Հայոց, Բերթող եւ թարգմանիչ»:

Երբ կը վախճանի Մակար՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Ներսէս Բ. Էն՝ իբրեւ իններորդ եպիսկոպոս Սիւնեաց, «Չեռնադրի սա ի Ներսիսէ՝ Հայոց կամեողիմուսէ, ի մարդպանութեանն Վահանայ Մամիկոնեայ իններորդ եպիսկոպոս Սիւնեաց»¹¹:

Սոյն Ներսէս Բ. Էն գումարուած Դուռնայ Ժողովոյն եւս կը մասնակցի. «Սա գնաց ի Ժողովն Դուռնայ յառաջինն, որ եղեւ հրամանաւ Ներսիսի կամեողիմուսի վասն խուճկացն Նեստորականաց, որք Ժողովոյն ի վասն Գրիգորի Մանանձի հրաժեմի՝ սկսան սերմանել զաղանդն

գրութեանց եկեղեցեաց եւ ի յիշատակարանաց քրոջ աստ եւ անդ գտեալ զժիւ առաջ եւ զժուական ժամանակաց իշխանաց եւ ի օրհնութեանս եւս, էջ 5:

- 1 Անգ էջ 64:
- 2 Անգ էջ 26-332:
- 3 Անգ էջ 39-40:
- 4 Անգ 64-5:
- 5 Անգ էջ 64:

¹ Histoire de la Siounie par S. Orbelian, traduit de l'armenien par M. Brosset, I livraison. Saint Petersburg, 1884, p. 53 n. 2 եւ II livr. Introduction, անգ 1886, p. 44—5.

² Վեհեպիկ 1886 էջ 389—393:

³ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս. Վարդապետ 1902:

⁴ Մոսկուա 1861:

⁵ Գաւառագրիս աղբիւրներն եղած են. «Հանդէս արարեալ ամենայն պատմագրաց Հայոց (հնաց պատմագրաց» Մ. Խորենացոյ, Մ. Վարդանիստեանց, Սիսականի (եւս) եւ զոր զտաք հաւաքեցաք ի նոցանէ ամենայն ճշգրի, նաեւ սակաւ ինչ ի Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ճառիցն, եւ այլ ինչ ի հին նամակաց թագաւորաց Հայոց եւ ի իշխանաց Սիւնեաց, նաեւ ի փոխդպրաց Հայոց եւ յեպիսկոպոսաց Սիւնեաց, որ ճառեալ էին ի վաղ ժամանակաց յամբար Բարձրաբնի, որ ի ... Յովն, եւս եւ յարձանա-

լւրեանց, զոր քահանայ ցան եւ ցիր արարին եւ մեծ կանոնաւ որոշեցին զմեղ յամենայն հայրեր զու թնեհն նոցին, եւ սոսկալի նզովիւք փականցին, 1

Նոյնպէս Մովսէս Բ. եղիվարեցեալն գումարած Դուռնայ ժողովոյն ներկայ կը գանուի. «Դարձեալ ժողով ի Դուռն (առ) Մովսիսիս կաթողիկոսիս վասն նոյն աղանդոյն քաղիքոնա կանաց, ընդ որում էր եւ մերն Պետրոս. յորում թուականն Հայոց եղաւ եւ Ս. Աստուած խաչեցալոյն սահմանեաց, եւ Յեղդղուզ վկայեաց, 2:

Պատգովիսութեան աթոռոյն կրկին բաժանման ժամանակ եւս կենդանի կը հաշուէ զՊետրոս Պատմագիրս, երբ խորհուրդ կու տայ իւր թնիմն առ ժամ մի չէզոք գիրք բռնել. «Եւ սակաւ այսպիսի վիճմանց հրամայեաց Տէր Պետրոս յետս կալ յաղկէ անտի եւ յԱղուանից առնուլ զձեռնագրով թիւնն, եւ զձեխ, մինչեւ խաղաղացի խռովութիւնն, զոր եւ արարին իսկ, 3 եւ այլուր 4 «Եւ զի Սիւնիք հրամանաւ Պետրոսի ժամանակս ինչ յետս էին կացեալ ի հակառակածութեան, եւ այժմ միաբանեալ եղին նորոգ, 5

Տաւր տարի եպիսկոպոսութեան աթոռն նստելէն վերջը կը վախճանի: Որ յաջորդէ իրեն Տէր Գրգան (ամս 3) եւ անոր «Աշակերտն Պետրոսի՝ մթնանալ, որ վասն հրամանաց Ս. Պետրոսի ոչ հնազանդեաց խախտեալ աթոռոյն Հայոց, այլ գնացեալ յԱղուան հրամանաւ տեսուն Միհր Նրտապիս, առ երջանիկ կաթողիկոսն Տէր Զաքարիա ի նմանէ առնու ձեռնա գրութիւն եպիսկոպոսութեան, 6

Այսչափ Ստեփանոս Սիւնեցիին Պետրոսի նկատմամբ 7, որ սակայն շատ փոխախառն եւ հակասական երեւոյթներով լի է, որուն պատճառն համարելու ենք գլխաւորաբար առջեւի աղբիւրները՝ յախուռն գործածելը: Տեսնենք մատագոյնս:

Ըստ Օրպէլեանի ուրեմն Պետրոս Մ. խորենացով Աշակերտն է. սակայն մի եւ նոյն ժամանակ նաեւ ընկեր Կորեան, Եղնկան եւ — Մամբրէի, Դաւթի Անյաղժի, զորոնք ի միասին

Բիւզանդիոն կը խաւրէ: Հոս թեւեւ աւելորդ էր տողերուս որչափ ճշմարտութիւն պարունակեալն վրայ խօսիլ, վասն զի մերկայարանոց կը կենան արդէն միշտ հակասութիւնը: Սակայն որպէս զի մեր հետազոտութիւնն ամբողջական ընծայենք մեր ընթերցողաց, քննենք:

Կենսագրին նախ ժամանակագրական եւ պատմական խորը սխալ մը կը գործէ թարգմանեաց Ա եւ Բ (2) խմբերն՝ միացնելով Յայտնի է, որ Եղնիկ իւր ընկերակցացը Յովսէփին եւ Յոհաննիս հետ Եգիպտայէն անցաւ. Ի Գ. Պ. Եփեսոսի ժողովէն 431էն յառաջ, ուր եկաւ վերջէն Կորեան, եւ Կիսիոսի ժողովէն վերջն Սիւնհոգոսիս կանոններով եւ Ս. Գրոց ընտրելագոյն օրինակով դարձան առ Ս. Սահակ: Մինչդեռ երկրորդ թարգմանիչը (?), որոնց մէջ կը թուուին Մովսէս Խորենացի, Դաւիթ Անյաղժ, Մամբրէ, Ղազար եւ մէկ խօսքով այն ամենը, որոնք մինչեւ Է — Ը դար գրութիւն կամ համարման վայելած են, ըստ աւանդութեան առաքուեցան յետ առաջին թարգմանեաց, մատուորապէս 435էն վերջը: Քաղկեդոնի ժողովոյն (451) ներկայ ըլլալու. միջադէպը դժուար չէ մեկնել, վասն զի հասած է ձեռքերնիս այսպիսի կնիքանք մը, «Սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի եւ Դաւթի հարցմունք ընդ երկարեակ չարափառն, վերնագրով 2, ուր կը պատմուի Դաւթի Անյաղժի, Մովսիսի, Աբրահամի եւ Պողոսի երթն ի Բիւզանդիոն, յԱթէնաւ եւն: Հոս իրն քիչ մը այլազգ կը նկարագրուի. Դաւիթ եւ Մովսէս ի ծերութեան, երբ պիտի վերադառնային Հայրենիք, կը հանդիպին ի Գ. Պ., եւ հոն կը լսեն Քաղկեդոնի ժողովոյն գումարուիլն եւ որոշումն ներք, որուն համար «Մեղադիր ըսալ թագաւորին (Մարկիանոսի), եթէ ընդէր եղեւ ժողովն առանց մերոյ զալստեան եւ կոչմանց. որոնց պատասխան կը տրուի. «Յոռնաղ տաւր եպիս-

1 Հետազոտութեան կարգաւ ե կրեմ աշակերտաց գրութիւնը:

2 Գրութիւնն է անգամ տպագրութեամբ լոյս տեսած է, շորտ ալ տասնք մէկմէկ Խանդավաւ 1. Ի Զուլա յամ 1688 «Գիրք հակամառակայն տիւրքոսի. 2. Գարեգին Ա. Սրբաւանանցի Էնոյ Ի Նորոյի մէջ Ի Գ. Պ. 1374, էջ 39—87. 3. Խորէն Եպ. Ստեփանէի Մեղեիս խորհեացաւ Հայոց Պատմութեան աշխարհաբար Խաղիմանութեան Բ ապաւորութեան մէջ (Ս. Պետրոսեայ 1896, Յաւելուած Զ, էջ 537—557, Երմիանի թիւ 2048, 15 խաղաց գրքէն. այս է մեր գործածածը. 4. Եղնիկանի նոյն ձեռագրէն Թ. Կոնիքեր Էռն. Դեմ Վաղարշի 1903 տարւոյ թիւ 5 մէջ, էջ 152—155 թերթի. 5. Նոյն ձեռագրէն քաղուած աղբիւր թարգմանութիւն մ'ալ յանդիմանի Հայագիրսի «Քննութիւնը Գրոց Դաւթի, գրութեան մէջ (Թրգմ. Հ. Յ. Յաւելու, Վիճնա 1893, էջ 18—20:

1 Անդ էջ 65 եւ 332:

2 Անդ էջ 332:

3 Անդ էջ 65:

4 Անդ էջ 75:

5 Անդ էջ 65:

6 Յեղն 76 իշխան Պետրոս եպիսկոպոսն: որուն փակագիր մը Սիւնեաց, եւս կցուած է, չէ այս Պետրոսի, եւ ոչ Եպիսկոպոս Սիւնեաց: Տես այս անձնաւորութեան մասին Ուխտանէս, Բ, էջ 91 եւն:

կոպու պարագանին՝ վասն զի զձեզ ոչ գիտեալք կենդանիս, այլ մեռեալսն¹։ Ասոր վրայ պալատական ժողով մը կը գումարուի եւ հոն կը վիճաբանին,² «Եւ հեղքեալ գտան երեք հերետիկոսք թշուառականք՝ յերկն երանեալ երկուցն, Մովսէս ասեմ եւ Դավիթ» եւն։ Այնուհետեւ եր գառնան ի Հայս Գիսս կաթուղիկոսի հայրապետութեան ժամանակ։ Անորանայի եւ գրութեանս կամ գոնէ նման խմբագրութեան մը³։ Ստեփանոսի ծանօթ ըլլալը, որուն քով բուն ժողովոյն գահագլուխներն կ'ըլլան։

Երկրորդ. «Մովսէսի Բերթողաճօրն աշակերտ» անուններով։ Աւանգուծիւնն կը վկայէ մեզի, թէ Մովսէս եւս կրօնք թարգմանչաց կը վերաբերէր։ Արդ ի՞նչպէս հնար է Պետրոսի միաժամանակ՝ Մովսէսի եւ աշակերտակից եւ աշակերտ ըլլալը։ Գիտած էր անշուշտ զայս շեղինակն, երբ նպատակաւ թարգմանչաց աւանդեց քով զՄովսէս չէ յիշատակած, — մանաւանդ Դավիթ Այնաղթի, որմէ անբաժին է եւ Մովսէս անունն։

Եթէ ընդունինք առ ժամ մի Պետրոսի Մովսէսի աշակերտակից ըլլալը, ստուգիւ անհնարին պիտի ճգնինք միաբանել զայս յետագայ պատմականներու հետ, ուր պիտի գտնենք զինքն յաթի 549—558 կայսրապապութեան աթոռը, եւ, ինչպէս նոյն Մատենագիրն եւ այլք կ'աւանդեն, կաթողիկոսութեան կրկին բաժանման ժամանակ դեռ կենդանի։ Որոնց համեմատ եթէ այս դեպքերուն ժամանակն թուարկենք, կը տասնեայ 430—596 անըպիտ մը, գրեթէ 166 տարւոյ միջոց միայն գործունէութեան, որուն վրայ եթէ աւելցնենք 15—20 տարի, իբրեւ ի վիճակի տարիք օտար երկիրներ թափառելու, պիտի ներկայացնենք զՊետրոս իբր 180—190 տարեկան այեւոր մը։

Յայտնապէս կը տեսնուի, որ Օրպելեան, յամենայն Սիւնեաց երկրի փառք փնտռողն, թարգմանչաց գնդին մէջ Սիւնեցի մ'եւս ուզած է մեծանել, բայց շատ անյաջող կերպով։

Իսկ եթէ Աշակերտ Մովսէսի համարինք, հոս եւս ուրիշ մէկ դժուարութեան կը պատահինք, այսինքն՝ զՊետրոս Զ դարու երկրորդ կիսուն՝ 550—60՝ զնեղով, նորէն չի համաձայնիր ժամանակագրութիւնն Ե դարու երկրորդ

կիսուն կարծեաւ կեղծ Մովսէսի հետ, որ ամենէն ուշ 490ին վախճանած կրնայ ըլլալ «ի խոր ծերութեան»։ Հետեւաբար եթէ ամենէն շատ 70 տարւոյ հասակի մէջ ի գահ եպիսկոպոսութեան Սիւնեաց հաննք զՊետրոս, 490ին տասը տարեկան մանուկ պիտի նկատենք զինքը։ Հ. Ղ. Ա. Ալեշան դժուարութիւն ընշարեղով հոս կը գրէ. «Թերեւս ի յոյժ ծերութեան միայն եւ ի տղայութեան միւսոյն»¹։ Իսկ «Հայկական հին Գրքութեան պատմութեան» հեղինակին «հաւանական կ'երեւնայ ըսելը թէ Խորենացւոյ աշակերտի մը աշակերտ եղած ըլլայ Պետրոս»²։ M. Brosset եւս մի առ մի դիտելով Օրպելեանի այդ անհեթեթ ժամանակագրութիւնն, յաջորդ եզրակացութեան կը յանգի. «Հետեւաբար ինչի կ'երեւայ թէ պէտք է ընդունիլ ի Սիւնիս շատ մը նշանաւոր վարդապետներու գոյութիւնը, եթէ ոչ Պետրոս անուն մետապոխիստներու, եւ թէ մեր Պատմիչն մոռցած է աւանդմէ գոնէ մին կամ երկուս յիշատակելն, եւ սուսած է անոնց գործերը մեկուն»³։ Բայց ըստ մեզ Սիւնեցւոյն այն խօսքերն ամբողջապէս մոռցածին են, եւ ամենեւին պատմական յարգ չեն կրնար ունենալ, վասն զի այնպիսի վկայութեան մը միայն ծաղ դարու սկիզբն ըստ քմաց հեղինակորէն մը քով կը պատահինք⁴։ Եւ այսօր արդէն իսկ ըստ բաւականի պարզուած է «Մովսէսի Բերթողաճօր» գաղտնիքն։

Ապա ուրեմն ուր առած է իւր ուսումն, ինդիր մը, որ կը ստիպէ զմեզ ենթադրութեան կրմել առ ի չգոյէ վճիռ աղբեր։ Կենսագիրը Բիզանդիոն դրուս, որ անհնարին երեւցաւ վերը, միւս անտեսեցա՞րք կը լռեն, իսկ նորագոյն դարուս Հեղինակները, այսպէս Զարհանէլեան⁵, Ալեշան⁶ Գաւրեան⁷։ Եւ այլք, Սիւնեաց «Վարդապետարանը» կը համարին, որ կը գտնուէր

¹ «Սիւնական», Վենետիկ 1893, էջ 23 եւ «Հայապատմութիւն», անգ. 1901 Մասն Ա. 67։

² Եջ 390։

³ Hist. de la Siouanie, I, p. 53, n. 2.

⁴ «Եթէ պատմիչներն սխալօք, ինչպէս Աստիկ եւ Ստեփանոս Ուսպիեան՝ Սրբոյն Մովսէսի խորենացւոյ աշակերտ կը համարեն զՊետրոս, կը գրէ Հ. Գաւրեան Զարհանէլեան (անգ. էջ 390), սակայն Աստիկան քով այդպիսի յիշատակութիւն չի գտնուիր։ Նոյնպէս Հ. Ալեշան ընդհանուր խօսքերով «զոր եւ մեծի Բերթողաճօրն Մովսէսի անկաշակերտով» (Սիւնական էջ 23), որչափ երախտապարտ պիտի կարողանայ զմեզ Մեծ, Հայրը, եթէ «ասեմ, ինչուս ըստինքն ալ յիշատակէր։

⁵ Պատմ. Հայ. Դպր. էջ 389.

⁶ Սիւնական էջ 23 եւ 208։

⁷ Նոյնէն Վ. Գաւրեան, Պատմ. Հայ մատենագրութեան. Գ. Գ. 1885 էջ 25։

¹ Անգ. էջ 550

² Անգ. էջ 551-2։

³ Այսպէս ի փոխ այլոց Պետերբուրգի Երեւ. Լեզուաց ճեմարանի թիւ 6 Հաս. պատմ. նեւագրին, ուր Դավիթ Անյոյժ ընկերակից «Եթեան Կրթաբարձր» կը գրուի։ Հանդէս Ամբոթոյ 1892, էջ 114։

Եղիկաց գաւառին մէջ. կարծիքս, թէեւ ենթադրութիւնն է հոյզը, սակայն հաւանականութենէ շատ հեռու չ'երեւար, թէպէտ քանի մը դժուարութեանց հետ կապուած, վասն զի թէ իրօք Զ. դարուն զոյութիւն ունէր այդպիսի «Վարդապետարան» մը, զոր Օրպէլեան մինչեւ Ե դար կ'իջեցնէ¹, ինքրական է և չ. Ալիշանի ենթադրութիւնն կը հակասի իւր միւս այն ենթադրութեան, որով զՊոլսոյ Մովսիսի աշակերտ կը դնէր, որովհետեւ ըստ աւանդութեան Մովսէս Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց եպիսկոպոս էր: Մեզի աւելի հաւանական կ'երեւայ Գունայ կաթողիկոսարանը:

Մինչեւ ցայժմ մեր հետազոտութեան նիւթն էր Պետրոսի մանկութիւնն եւ ուսման տեղը, որ ինչպէս տեսնըք, վկայաւանական երեւոյթ մըն էր քան պատմական որ եւ իցէ իրողութիւն. այժմ նկատենք զինքն իբրեւ մտարարու լիտ Սիննեաց աթոռին վրայ, եւ իւր գործունէութեան շրջանը, որ շարժառիթ եղած էր Օրպէլեանի վերոյիշեալ պատմութիւնն կարկառելու:

Կենսագիրն յայտնու է եպիսկոպոսութեան կը բարձրացընէ զինքն յետ Մակարայ՝ կոչելով «իննեորդ» եպ. Սիննեաց, այսպէս նաեւ ի վերջոյ դրած Յուլիանի մէջ: Բրոսէ կասկած յարուցած է Օրպէլեանի այս կէտին վրայ, համարելով փոխանակ թ. ի թ. Վ: չ. Ալիշան իւր Գաւազանագրոց մէջ կու տայ ծ. Բ. տեղին: Կ'սրժէ վայրկեան մը կանգ առնուլ ինչորոյս քով տեսնել համառօտութիւն ինչ հիմամբ առ այս կը միտին մեծանուն բանասէրները: Բրոսէ կը յիշատակէ երկու եպիսկոպոս, Տիրոս եւ Յովակիմ Սանուամբ զորս Ստեփանոս չէ առած իւր Ծանկին մէջ: Սակայն ըստ մեզ սխալ հասկացողութեան մը հետեւեալութիւնն է ասիկա: Վասն զի «Տիրոս» Օրպէլեանի պատմութենէն դուրս մեզի ծանօթ չէ, եւ ինչպէս կ'ենթադրենք նաեւ Բրոսէի, որ Օրպէլեանէ միայն կոչուած կ'ընէ: Պատմիկն գրեթէ մէկ ու կէս էջ նուիրած է Տիրոսի զբօսարանն պատմութեան, ուր կ'անուանէ «Երեց»², «Ընդիր», հաւատարիմ, սուրբ եւ ներանձնաւոր քահանայ»³ եւն: Բարեկ Սիննեաց իշխանն (379—399) զինքն Շաղատայ մայր եկեղեցոյն «վանական եւ սպասաւոր» կը կառուցանէ. բայց ոչ երբեք եպիսկոպոս կամ մտարարայիւն Սիննեաց. հետեւաբար ինչ հիմամբ

դասած է Բրոսէ զՏիրոս Սիննեաց մտարարու տաց շարքին մէջ:

Իսկ Յովակիմ «Ա», զոր Բրոսէ յաջորդ կը կարգէ Տիրոսի, եւ ըստ մեզ պայտզաւան Յովսէփայ Բ. ի՛ յամէ 749—764: Պատմիկն իտաքերն՝ մութ են, որոնք աւելի ապագային հանդիպած գէպք մը կը յարաբերեն քան ուր կը պատմուէ իրն. զմեզ մեր ենթադրութեան մէջ աւելի սերտ կը պահէ այն պարագան եւս, որ ինչորոյն մէջ «Ներսէս (ըստ այլ լատագոյն ընթերցուածի՝ Ատրեսես)» ընկի տանուտէրն Սիննեաց» կը յիշուի, որ կը պատահի Ճիշդ Յովսէփայ յաջորդող Յովակիմայ տանեցներն, իշխանութեան հասած իւր 750: Անտարակցոս պոպկէս կը հասնիւր նաեւ նոյն ինքն Պատմիկն, երբ երկիցս ի նկատի չէ առած իբրեւ զատ եպիսկոպոս: չ. Ալիշան եւս առանց քննութեան՝ Բրոսէի հետեւած է յաւելլով եւ ինքն յամի 302 Մովսէս ռմ, զոր կը կոչէ «տարնացի», որ թուի Ատրեսէս. աղբիւրն մեզ անանօթ է⁴: Ի հարկէ մենք այսու չենք դիտած ջատագով մտնել Օրպէլեանի եւ հաստատել զՊետրոս իննեորդ եպիսկոպոս Սիննեաց, վասն զի Գրիգորիսէն մինչեւ նա, գրեթէ 140 տարւոյ ընդարձակ միջոյ մը, 3 եպիսկոպոսով լեցնելու համար գտնէ ի յառաջագունէ բաւական պարզամիտ եւ աւանդապահ ըլլալու էր:

Երկրորդ իննորդ մը թէ Պետրոս ստուգիւ Մակարայ յաջորդն էր. առ այս տարակասեւելու հիմ չուենք, եւ ըստ մեր կարծեաց, եպիսկոպոսաց յաջորդութիւնն, զոր յառաջ կը բերէ Պատմիկն, Անանիայէն առդին վաւերական աղբիւրէ կ'երեւայ, այլ ոչ նաեւ անոնց հետ հիւստուած զբոյցներն եւն: չ. Մ. Չամչեան⁵ յաջորդք Մուշէի կ'անուանէ զՊետրոս զերով. «Երեւելի էր ի Հայոս յաւուրս այսր Վաշական աբղայի եւ Մուշէ եպ. Սիննեաց, յաջորդք Ստեփաննոսի՝ եւ առաւել եւս երեւելի եղեւ յաջորդն Մուշէի Պետրոս եպ. Սիննեաց այր բանիբուն եւն: թէ ինչ աղբիւրն առեալ կը քաղէ «Հայոց պատմութեան» Հեղինակն այն տողերը, չէնշանակուած, բայց անշուշտ աւելի ընտիր աղ-

¹ Աճ. 32. 33.

² Սիննեան, էջ 23. Ազգածանգրու (ՃԻՆ) եւ ԲԻ. Գանդ (Ձ. Ժ) կը յիշեն Մովսէս եպ. մը. աղբիւր այն է:

³ Պատմ. Հայոց Բ. էջ 222 եւ 237.

⁴ Մուշէ ոչ թէ Ստեփանոս յաջորդն է, այլ Գաղաղայ. հիմն. Օրպէլեան էջ 363: Իսկ Ստեփանոսն է համարանօթն Սիննեան ի 786: Տես Ստեփանոսի եւ չ. Չամչեանի սխալման նկատմամբ ընդարձակօրէն Բրոսէ. Խ. Տ. II. pp. 44, 49 եւն:

¹ Ստեփ. Օրպէլ. էջ 363:

² Ստեփ. Օրպէլ. էջ 27:

³ Աճ. էջ 30:

բիւր չունէր, ինչպէս ցոյցուցած է Բորսէ՝ Ստեփանոսի¹ համար:

Եւ մնայ այժմ որոնել Սինեայ եպիսկոպոսի ժամանակը: Ստեփանոս Օրպէլեանի ժամանակագրութենէն կը տեղեկանա՞նք թէ նստած է յաթոռ եպիսկոպոսութեան 10 տարի: Ասոր վաւերականութեան դէմ առաքելութեան մեր պատահաւան պիտի ըլլայ հաստատական. վասն զի ինչպէս քիչ մը վերջն պիտի տեսնենք, ոչ միայն կը համաձայնի արտաքին յիշատակարանաց հետ, այլ եւ կարծես թէ այլազգ² առաւել կամ նուազ, անհնար էր: Իսկ թէ ո՞ր պէտք է գետեղել այն 10 տարիներն, բանասէրք այլ եւ այլ կարծիքներ յայտնած են. այսպէս Է. Զամէլեան կը համարի՝ «*յառաջ Վաշական շաբաթի*»³ Պատմահօր կարծեսցը կը գտնանք երբ առիթ կ'ունենանք Վաշականայ «*Հարցմանց*» վրայ խօսելու: Հայկազնեան բառագրոց հեղինակը (— Վագերեան) շատ անհիմն կերպով կը դնեն «*յեսու թ գարուն*»⁴. անուշը զրեարտո Սուտ-խորենացու ժամանակին հետ միարմեցու ջանիք: «*Հայկական հին գրութեանն*»⁵ Հեղինակը կը գտնէ Զգարու մատենագրաց կարգը⁶, բայց մեծապէս կը սխալի Մամիկոնեից Աբրահամ եպիսկոպոսէն վերջը դասելով, որուն վրայ յետ. ք. եւ Բորսէ⁷ 539—549. իւր եզրակացու թիւնն յեցած է երեցիակի վրայ, որ մեղադրութեան աթոռ կը հանէ 510ին:

Կորագրու աղբիւրներուն վրայ հիմնուած լուսագոյն դասաւորում ըրած է Ալիշան իւր Միսական երկին մէջ՝ զետեղելով 547—556: Բայց այս թուականն մերձաւոր թուական է, զոր դրած է Է. Ալիշան իւր հետաւորած ծանօթ 556ի վրայ: Պէտք էր քիչ մը յետ մղել: Պատմիչն եպիսկոպոսութեան աթոռ կը բարձրացընէ Վահանայ մարզպանութեան տեսն, Ներսէս Բ. էն ձեռնագրուած. սակայն Վահան վախճանած է ըստ ոմանց 510⁸ եւ Ներսէս Բ.

¹ Պատմ. Հայոց Բ. 222:
² Կոր բառգիրք հայկազնեան լեզուի. Վենետ. 1837. Ա. Թագ. էջ 17 ր:
³ Էջ 388:
⁴ Hist. de la Siouanie, I. p. 53 n. 2.
⁵ Միսական. էջ 20:
⁶ Վահանայ Մամիկոնեի մահուան տարին ալ իւր գարունն պէս (Ջ.) անձնութի մնացած է: Է. Զամէլեան եւ այլք կը դնեն 510ին: Է. Բ. Մարգարեանի Աբրահամ Մամիկոնեանի առ Վաշական գրած թղթից քննութեան մէջ կը կարդանք «*Վահան Մամիկոնեան*, որ 528ին մեռած կը կործուրի (էջ Թ. Է. 1), այլ թէ որքե՞ն եւ այդ կործեաց տարին, Մեծ. քննարկածն է նշանակած: Ըստ Սեբեոսի Մարզպանութեան հասցը զՎահան կուստ Վ. որ ըստ Նեոլ-գեքէի թագաւորեց 488 Յուլ. 225—31, արդ. եթէ յաւե.

կաթողիկոսութեան աթոռը ելած 548—557¹, բայց այդ անտեղութիւնն թերեւս մասամբ իւրեք² Ներսիի եւ բանաւոր համարինք զՊետրոս 451ին արդէն 30ամեայ ուսումնաւարտ դնողին:

Արդ ընդունելով որ Ներսէս Բ. էն ձեռնագրուած է, կը հանենք զինքը 548էն վեր: Այլուստ մեզի ծանօթ վաւերական վկայութիւնն է, այն է «*Գիրք թղթոց*»³ էն, գիտենք որ Պետրոս Ներկայ էր 554ին ի Գուին դուռնուած ժողովին: Այս նոր հրատարակուած մատենագրութեան մէջ կը գտնուի ի միջի այլոց երեք թուղթ, զորոնք գրած է Ներսէս Բ. Աստարակեցի. այս թղթոց մէջ կը հանդիպենք նաեւ Պետրոս Սինեայեց եպիսկոպոսի, որ Մերշապոյց Զարծոյն եւ Մամիկոնեից եւ այլ եպիսկոպոսաց հետ կը ստորագրէ: Թղթերէն մին գրուած է առ եպիսկոպոսուն Վայոց, որոնց կը արտաջէ կաթողիկոս, թէ ինչու չհազանդեցան կոչին, որ ի Գուին ընդգէմ նետորականաց ժողովի կը հրաւիրէր: Գրութեան ժամանակն չէ նշանակուած, սակայն Գունայ ժողովէն քիչ յառաջ ըլլալու է 553—4:

Բ. Թուղթն է՝ Գունայ ժողովոյն կարգադրութիւնն, որով կը ծանուցուի հայաստն մարդ-

ւունք 488ի վրայ 26—30 մարզպանութիւն վարած տարիներ⁴ կը ստանանք 514—8: Մարզի Բարսէն կաթողիկոսի ի Պարս-սըս առ Ուշագիւտս առաքած թուղթն ստորագրող եպ. արց եւ իննանց անուանց մէջ կը կարդանք. «*Ի վարչայ Մամիկոնից տեսանէն եւ ի Հայոց Մարզպանի*» (Գիրք թղթոց, էջ 42, 47, 48): Թուղթն գրուած է 508ին կուստայ 18դ տարին, որով Վահանայ մահ կ'ընդ 508էն յառաջ: 1 Չամբան 524—533 կը համարի Ներսէս Բ. ի կաթողիկոսութեան ժամանակն, որ բոլորովին կը հակասի ուղիղ ժամանակագրութեան. ըստ մեզ ուղիղն է յալորդ ցուցակ, որուն պիտի հետեւին զրուցութեան մէջ.

Ներսէս Բ. 548—557:
Յովհաննէս Բ. 557—574 (ըստ Զամէլ. 533—51)
Մովսէս Բ. 574—608 (ըստ Զամէլ. 551—81)
Վրժմանէ Զեղապահ 608—7 (ըստ Զամէլ. 581—94)
Ներսահ Բ. 607—810 (ըստ Զամէլ. 594—617)
Յովհաննէս Գ. 598—610 (ըստ Զամէլ. 590—616)
Կոմիտաս 610—626 (ըստ Զամէլ. 617—25)
Քրիստափոր (2 տարի) 627—630 (ըստ Զամէլ. 625—6)
Եղբ 630—641 (ըստ Զամէլ. 628—40)
Ներսէս Գ. 641—671 (ըստ Զամէլ. 640—61):

Թէ ինչու, այդ եւ նման խնդրոց ինչպէս ուրիշ տեղից եւ ժամանակի կը թողուրք:

Ք Վասն զի իւր իսկ ժամանակագրութեան անմիտ-բան է: Օրպէշեան Սինեայ Մուշէ եպ. ի մահը կը դնէ «*Թամ կուստայ արքայի Պարսից*, ի մարզպանութեան Հայոց Վահանայ Մամիկոնի, ի հայրապետութեան Զեռան Մուշէի կաթողիկոսի»⁵ էջ 52: Մուշէ եպ. ի մահուան թուականն որոշ չէ, ըստ Ալիշանի է 519, սակայն զի՞նչ եւ ինչ, եթէ համարենք նաեւ 490—500, նորէն չի համաձայնիր, որովհետեւ Պատմիչն Մուշէն մինչեւ Պետրոս կը կարգէ երկու եպ. տալով միայն 1 եւ միւսին 28. հետեւաբար 28 տարւոյ միջոց:

Ք Անդ էջ 72—75:

կան խոտորիլ եւ զգուշանալ Նեստորականներէ։
Գրութեան ժամանակն է «ի քսան եւ չորրորդ
ամի խոտորով աբայից աբայի», ի Ս. Քառաս-
նորդան, ի կերպակէ իւրդգոմնին, ուրնմ
(531+24 =) 555ին։

Գ թուղթն՝ է «Որոշումն Նեստորականացն
ի Ս. Եկեղեցւոյ», Թուղթն ուղղութեան է առ Գրի-
գոր Մարգպետական եպիսկոպոս եւ Գրիգոր
Արծրունեաց եպ. «ի Ներսէսէ Լայոց կաթողի-
կոսէ, ի Մերձպոլսոյ Ցարանոյ եւ Մամիկոնե-
նից եպիսկոպոսէ, ի Պետրոսի Սիննաց եպիս-
կոպոսէ», գրութեան է ՝ ի քսան եւ Տնգերբորգ
ամի խոտորով աբայից աբայի, ուրնմ
(531+25 =) 556։ Դամիկն մէջ նորդքով
կ'արգելաի Տաւատացեցից Նեստորականաց
Տես որ եւ իցէ Տաղորդութիւն, Ըստ այսմ
պէտք ենք զՎեստրոս 556ին դեռ կենդանի ըն-
դունիլ։

ԹովՏաննէս Բ. կաթողիկոսն, յաջորդն
Ներսիսի, առ Սիննաց եպիսկոպոսն՝ Վրթանէս
եւ Տէրն՝ Միհր Արտաշիր գրած թղթին մէջ՝
զՎեստրոս «Երանելի, կը կոչէ, Տեսեալաբար
վախճանած էր արդէն նշյն ստեղծ։ Գրութիւնն
թուական չի կրեր. սակայն 556նէ բաւական
անըպետեմ ենք ըլլալու է։» ԹովՏաննէս
թղթովս կը հրամայէ Վրթանիսի, որ Սիննից
գտնուող Նեստորականները Տալածէ, եւ այլ

եւս չհիւրընկալէ։ Լոս ի միջի այլոց կը պատմէ.
«Գրութեացք մէջ եւ այլ աշխարհի Լայոց եպիս-
կոպոսուք ընդ որս եւ Երանելի Պետրոս
եպիսկոպոսն ձեր, եւ քաճանայք եւ ուխտ
Ս. Եկեղեցւոյ ... եւ միարեւութեամբ զպիղծ
Նեստորիանոսս եւ զՔաղկեդոնիոսս եւ զայլ
Տնգնուածողս ի մեր Ս. Եկեղեցւոյս նպոյիք Տա-
լածական արարաք։»¹ Որչափ գրութեան կեր-
պէն կը տեսնուի, Տոս յիշուան թողովք վերա-
գոյն յիշատակուած ժողովքն տարբեր ժողով
է. վասն զի նախ Տոն՝ 555ին անդի ունեցած
ժողովոյն մէջ Ներսէս Բ. ամենեւին յիշատա-
կութիւն չէ ըրած Քաղկեդոնի Ս. Թողովոյն
նկատմամբ, այլ միայն Նեստորականաց.
Թէ եւ միշտ ի նկատ ունենալով է սոյն գորեւ-
րուն «Նեստորական», անուան տակ կազմած
գաղափարը։ Եւ երկրորդ ժողով գումարողն է
«մեք», որ ՔովՏաննէս Բ. չը յարաբերէ,
կարծենք անպատեհ չենթագրութիւնը՝ չ'երեւար՝
եթէ այն ժողովն կատարուած Տամարից ԹովՏան-
նու ընտրութեան տարին, 557—8. եւ այն սին-
հորոսին մասնակից ընենք զՎեստրոս։ Ասկէ զատ
ուրիշ պարագայ մ'եւս կը Տատատեմ մեր կար-
ծիքը, այն է՝ եպիսկոպոսաց փոփոխութիւնը։ Լոս
Ցարանոյ եւ Մամիկոնեանից եպիսկոպոս կը կոչուի
Արաշամ. Ներսէս «Մարգպոս», եպիսկոպոսն
եղած է նաեւ Բասնոյ եպիսկոպոս. Գիւտ
«Վանանդայ», եպ. եւ Բաք «Ամատունեաց»
եպ.։ Մինչդեռ վերագոյն Ներսէս Բ. ի երկրորդ
թղթին մէջ Ցարանոյ եւ Մամիկոնեանից եպ.ն էր
Մերձպոլս, Բասնոյ եպ.ն Գրիգոր. իսկ Ներ-
սէս միայն Մարգպոս, Վանանդայ՝ Թովնան եւ
Ամատունեաց՝ Թովնան։ Արդ՝ ինչ եղանակաւ
փոխեցին այս եպիսկոպոսուք անուններն բայց
եթէ մահաւորս։ Թէ 5 եւ թէ կաթողիկոսով
6 եպիսկոպոսներու մահն ըստ ընտան կարգի
պատահած ընդունելու համար, հարկ է գտնէ
տաննեակ տարիներու միջոց դնել. Տեսեալաբար
գրութեան պիտուլայ թուղթն (իւր 556+10 =)
566ին։ Եւ որովհետեւ ԹովՏաննէս Բ. ելած է
յաթոն կաթողիկոսութեան յամ 557—8,
կը Տեսեալ ինքնին որ Պետրոս կենդանի ըլլա-
լու էր դեռ եւս 558 վերջն, Ըստ մեր կար-
ծեաց ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է
դնել Պետրոս մահը 558—559,

Այս ի յառաջակոյս կողմանէ, փորձենք
այսմ վրէնէ վար եւ անանկ թէ կը համա-
ձայնի՝ արդեօք յաջորդաց ժամանակագրու-

1 Նոյ 76—7։

2 Նոյ 79. Նշյն նաեւ առ Օրպէլ. էջ 68, Բրոսէ
(H. S. I. p. 54, II 45) ԹովՏաննու անուան ներքեւ կ'իմանայ
միշտ ՔովՏաննէս Գ., չգիտեմ ինչ հիմամբ. բայց յամ-
նայն զեպս անընդունելի է Լայոցաբար կարծիքը. վասն զի
ոչ միայն «Գրիգոր Թղթնոցի» մէջ Մոսկեւ Բ. ի թղթերէն
յառաջ գտնուած է եւ զգրութեան եղանակն չի պատշա-
ճիր ԹովՏ. Գ.ին, այլ եւ ժամանակագրութիւնն իսկ չի
ներքի պարզել բան մը ընդունելի Վրթանէս եպ. ութիւնն
վարց ըստ Վելչանի 558—580 եւ Միհր Արտաշիր 558—570,
մինչ ԹովՏ. Գ. կ'ընտրուի 568ին։

3 Զ. Բ. Սարգիսեան կը գտէ 533—550ի մէջերը, ահա
իւր եղափարցութեան մէջը «Գրադարար թղթոցս (90.
ԹովՏաննէս Բ. ի առ Վրթաննէս Սիննաց եպ.ն, որ է մեր
խորոյն իւր թին եւ առ Արաշ Սարգիսեան կաթողիկոսն)
գրութեան տարեթիւր նշանակութեան չէ, որ կարծել կու
տայ, թէ չարի. թուականի հաստատութեանն յոռաւ
գրութեան լինին. պարզեմք է՝ 533—550 տարեթիւրում. Թուա-
կանացս առաջինն առնելով, — համակոչեմ Ե. Միք. Չամ-
չեանի — անձեռնարկսն (!) իբր տարեթիւր ԹովՏաննէս Բ. ի
կաթողիկոս ընտրութեան, եւ հաւանական էր կարծեմ, որ
դրած գրութեան ըլլան նորա կաթողիկոսութեան առաջին
տարեթիւրն մէջը (Արաշամ Մամիկոնեանից եպ.ն եւ իւր
առ Վալադուսն գրած թուղթն, էջ 39.)» Մեծ. Քննա-
դասն, թէ եւ ի մերձուստ ծանօթ Ներսիսի վերջին թղթի
թղթոց, սակայն նպատակաւոր եղափարցութեան յամպե-
լու գիտմամբ է, որ առ ժամ մի կ'անդիտանայ այն յիշա-
տակուած թուականներն եւ կը Տեսեմ Չամչեանի անհիմն
ու անճշդ ժամանակագրութեան։

1 էջ 70։

Թեան: «Գիրք Թղթոյի» մէջ՝ կը կարգանք Սմբատ Վրկան մարզպանին դուռն ժողովեալ եպիսկոպոսներէն խնդրած «ձեռնարկն», ուր ի միջի այլոց կը յիշուի նաեւ «Քրիստափոր» Սիւնեաց եպիսկոպոսի մ'անունը: «Չեռնարկ» ս գրութեան է «յեթնասուններորդ ամի Ապրուէդ Խոսրովու արքայից արքայի, յամենանի մարերի ի դուռնի ի Ս. Եկեղեցւոյ», ըստ այսմ յամի (590+17=) 607 Մարերի: Վամնապէս նոյն տարին Աբրահամու ձեռնագրութենէ ետքն արուած «ձեռնարկին» ստորագրութեան մէջ՝ — Նոյն մատենին մէջ ուրիշ տեղ մը՝ կը պատահիք Թղթի մը, որ կը գրուի առ Աղուանս «Սմբատհայեալ Հայոց կաթողիկոսի... ի Խալթէ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ» եւն: Գրութիւնն թուական չի կրեր, բայց յամենայն գէպս 608—9ի մէջերն գրուած ըլլալու է, 607էն վերջն գոնէ 2 տարուան միջոց ընդունելու համար, վասն զի հոս ոչ միայն Քրիստափոր յաստեաց կը փոխուի, այլ եւ Ամատունեաց «Յոհաննէ» եպիսկոպոսն՝ յաղորդ անուններով զՄատթէոս ոմն:

Ստեփաննոս Օրպէլեան Պետրոսէն մինչեւ Քրիստափոր կը դնէ 3 եպիսկոպոս տալով իւրաքանչիւրին

(6 Գաւիթ	609—	Ըստ Աշխ.	605—)
5 Քրիստափորի	10 = 599—609	" "	595—605
4 Գրիգորի	15 = 584	" "	580
3 Վրթանիսի	23 = 562	" "	558
2 Գիւրգի	3 = 559	" "	556
1 Պետրոսի	10 = 549—558	" "	547—556

Ըստ այսմ ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է դնել Պետրոսի մահը 558, եւ հարկաւորութիւն չունինք 558էն վեր կամ վար շարժելու: Այս թուին վրայ սեցած, եթէ ուղիղ է Օրպէլեանի առած 10 տարիներն, որուն վրայ բնաւ աւարակոյս չունինք, կը հանենք յաթոռ եպ.ութեան 549ին:

Այս հիման վրայ հաստատուած գիւրին է մեկնել թէ ինչու Ներսէս Բ. ի առ Ասորիս Ա եւ Բ Թղթերու մէջ Մերշապոյց քով չի յիշուիր նաեւ Պետրոս, մինչ Գ, Դ եւ Ե Թղթերու մէջ բացայայտ կը յիշուի Մերշապուհէն անբաժին 4 անգամ, երկու տեղ միայն եւ միայն Ներսէս, Մերշապուհ հ. ս. ս. Երեմ, իսկ միւս երկու տեղերն նուիրապետական դասակարգութեան համաձայն՝ 6 եւ 8 կարգին մէջ: Ըստ այսմ կար-

ծել կու տայ թէ Մերշապուհ եւ Պետրոս Ներսէս Բ. ի խորհրդակցին եւ գործակիցքն էին, եւ Ա եւ Բ Թղթերու մէջ, որոնք հաւանականորէն 548—9ին գրուած են, (Ասեմանի այս երկակողմանի թղթակցութեանց մասին յիշատակութիւն չընենք) չյիշատակուելուն պատճառն զեռ եպիսկոպոսութեան աշտիճանին մէջ չգտնուելն էր:

Արդ ամիոթներով Պետրոսի եպիսկոպոսութեան ժամանակն 549—558 տարեաց մէջ, խնդիր կը յառնէ, թէ ինչ ժողովներ էին անոնք, որոնց Ներկայ գտնուած է Պետրոս: Վերջ Սիւնեաց Պատմին Ներսէս Բ. էն եւ Մովսէս Բ. էն գումարուած ժողովներու կը մասնակցէր: Մեր Ներսէս Բ. ի կաթողիկոսութեան միջոցն 548—557 թուերու մէջ տեղադրելովն կը հետեւի ինքնին նախ այն ցայտմ ընկալեալ կարծեաց սխալն, որ կը վարդապետէր 524—533 Ներսիսի կաթողիկոսութիւնն եւ 524 կամ 527ին եւ կամ 531ին ի դուռն գումարուած ժողով մը: Նոյնպէս զՄովսէս Բ. 573—603 նստեցնելով յաթոռ հայրապետութեան, կը ցրի այն ըմբռնումն, իբր թէ 551ին գումարած է Մովսէս դուռնայ Գ ժողովն:

(Հարան-իւնի)

* Ն. Ա.

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՐՈՐԵՍԻ ՄՈՅՆՈՒԹԻՐ ՀԱՅՈՍԵԲՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Հարան-իւնի)

Հարբէ ապա եկա Նախիջևան եւ եւանջեքաղաքը նոյն խաղաղութեան պայմանով, ինչպէս եւ Գուրն, Դորա քաղաք եւ Վասպուրականի իշխանը՝ եւ խաղաղութիւն կապեց նորա հետ այն պայմանով, որ իւր ամբողջ երկրից եւ Հայ... եւ Աֆաբիստայ (Ք)՝ (գաւառներից) նորան տարեկան հարկ վճարէ:

Սյնտեղից Հարբէ եկա Սիսական, պատեալովմեա բնակիչների հետ, յաղթեց նոցա եւ

1 Հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ. էջ 237, Արեւ Արեւել. Միֆթարեանց Պատմ. Ժողովոց, Վաղարշապատ 1874, էջ 78. եւ յօտարաց Hefele, Werner, Brosset, Brück, Gelzer եւն:

2 Հմմտ. Չամչեան, անդ էջ 256: Միֆթարեանց, անդ էջ 81, եւ այլք:

3 Նրաքացի մատենագիր «պատմիկ» բառը սովորաբար կը գործածեն նոյն իմաստով, որով մեր մատենագիր «տէր» կամ «իշխան» բառերը:

4 Անուններն ընթերցումը միանգամայն ազատազած է:

1 Էջ 149:
2 Անդ էջ 151:
3 Անդ էջ 196: